

BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

**İLAHİYYAT
FAKÜLTƏSİNİN
ELMİ MƏCMUƏSİ**

№ 20 • DEKABR (ARALIK) 2013

ƏRƏB-YƏHUDİ TARİXİ-MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN ƏNDƏLUSA QƏDƏRKİ DÖVRÜNƏ (X ƏSR) ÜMUMİ BAXIŞ

*f.f.d. Gülnarə Maarif qızı ABDULLAYEVA,
BDU, Şərqşünaslıq fakültəsi*

Açar sözlər: İspaniya, Tövrət, yəhudilər

Key words: Spain, Tora, jewish

Ключевые слова: Испания, Тора, евреи

İspaniyada yaşayan yəhudi icmasının ərəb ədəbiyyatı və mədəniyyətindən təsirlənməsi boş zəmində yaranmayıb əsrlər boyu bir-biri ilə sıx əlaqədə olmuş ərəb və yəhudi xalqlarının tarixi-mədəni əlaqələrinin təbii nəticəsi idi. D.S.Marqolius özünün “İslamın yaranması ərəfəsində ərəb və israililər arasında əlaqələr” əsərində bu əlaqələrin tarixinin çox qədim dövrlərə gedib çıxdığını göstərərək, İslamdan əvvəl ərəb-yəhudi münasibətlərinin üç mərhələdən keçdiyini bildirir:

- 1) Əhdi-Ətiqə qədər olan dövr
- 2) Əhdi-Ətiqə dövrü
- 3) İlk xristian əsrləri (1)

Alimin fikrincə, Əhdi-Ətiqdəki bir çox sözlərə və xüsusi adlara Cənubi Ərəbistanın Səba və Lihyan abidələrində rast gəlinməsi yəhudilərin lap qədim zamanlarda Ərəbistan yarımadasında məskunlaşmasından xəbər verir (1, 5-14). Mənbələr yəhudilərin Ərəbistan yarımadasında məskunlaşma tarixinin Musa peyğəmbərin zamanından başladığını bildirirlər (2, 11). Çox güman ki, sonrakı dövrlərdə yəhudilərin Ərəbistan yarımadasında məskunlaşması yəhudi miqrasiyalarının tərkib hissəsi kimi reallaşmışdır. Xüsusilə b.e. 70 və 133-cü illərində romalıların yəhudi dövlətinin varlığına son qoyub Yerusəlim məbədgahını dağıtmaları yəhudilərin kütləvi şəkildə qonşu ölkələrə, o cümlədən Ərəbistan yarımadasına köçüb getmələri ilə nəticələndi. Məbədgahın dağılması ilə İudaizm tarixində yeni bir mərhələ, sinaqoqlar mərhələsi başladı. Sinaqoqlar yəhudi icmalarının yaşadıkları ərəzilərdə tikdikləri ibadətgahlar idi. Bu cür ibadətgahların yaradılması yəhudi xalqına öz dini dəyərlərini qoruyub saxlamaq imkanı verdi (3, 76). Mustafa Abdul-lətif Cəyavak yəhudilərin mühacirət etdikləri ölkələr sırasında Ərəbistan yarımadasının da mühüm yer tutduğunu bildirir.

Yəhudilər burada Yəmən, Yəsrib, Xeybər, Fədək, Vadil-Qura, Teymə, Taif, Təbuk, Bəhreyn, Hicr kimi ərazilərdə icma halında yaşamışlar (4, 51).

Ərəbistan yarımadasında yaşayan yəhudilər öz soy-köklərinin Musa peyğəmbərin qardaşı Haruna gedib çıxdığını iddia edirdilər (5, 517). Ərəbistan yarımadası, görünür, yəhudilər üçün münasib sığınacaq olmuşdur. Belə ki, Əbül-Fərəc əl-İsfəhaninin göstərdiyi kimi, onlar Roma imperiyasındakı təqiblərdən yaxa qurtarıb yarımadaya qaçarkən, onların arxasınca silahlı dəstələr göndərilmiş, amma bu dəstələr səhraları keçib yəhudiləri izləyə bilməmişlər. Bənu Nəzr, Bənu Qureyzə, Bənu Qaynuka məhz bu zaman Mədinə (o dövrdəki Yəsrib – A.G.) ətrafında məskunlaşmışlar. Bundan əlavə, Əbül-Fərəc əl-İsfəhani Ərəbistan yarımadasına gələn yəhudi qəbilələri arasında Bənu Sələbə, Bənu Məmər, Bənu Zəvara, Bənu Fasis, Bənu Asəf kimi tayfaların da adını çəkir (2, 14). Köçəri həyat keçirib alaçıqlarda yaşayan ərəblərdən fərqli olaraq yəhudilər oturaq həyata meyilli olmuş, qala kimi möhkəm evlər tikmişlər. Onlar köçəri maldarlığa deyil, əkinçilik və ticarətə üstünlük verirdilər (6, 51). Mədinədə yaşayan yəhudilərin diasporası xüsusilə güclü idi. Onlar burada iqtisadi ağalığı əllərinə alıb, ərəb qəbilələrini də nəzarətdə saxlayır, onlar arasındakı düşmənçilik və müharibələrdən bacarıqla faydalanırdılar. Mədinəyə Yəmənə Ərim selinin baş verməsi və Mərib səddinin dağılmasından sonra gəlmiş ərəb qəbilələri Övs və Xəzrəc ilk vaxtlar yəhudi ağalığını qəbul etmiş, amma sonradan güclənib özləri yəhudiləri sıxışdırmağa başlamışlar. Bu barədə ərəb mənbələrində müəyyən xəbərlər hifz olunmuşdur. Xüsusilə, İbn əl-Əsirin “Əl-Kəmil vət-Tarix” əsərindəki rəvayət tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Həmin rəvayəti və onunla bağlı A.Qasımovanın mülahizələrini olduğu kimi veririk:

“Məlumdur ki, Ərim seli nəticəsində Mərib səddinin dağılması 542-570-ci illər arasında baş vermişdir. Deməli, artıq eramızın VI əsrindən yəhudilər Ərəbistan yarımadasının bəzi ərazilərində özlərinə möhkəm yer etmişlər. Məhz buna görə də, cənubdan gələn Övs və Xəzrəc qəbilələri Yəsribdəki yəhudi ağalığını qəbul etmək məcburiyyətində qalırlar. Zaman-zaman güclənən Övs və Xəzrəclilər yəhudiləri öz nüfuzları altına sala bilirlər. İbn əl-Əsirdə bu proses konkret bir hadisə – Xəzrəc qəbiləsindən olan adlı-sanlı ərəb Malik ibn Əclan və yəhudilərin bu yerlərdəki hökmdarı Fityun arasındakı çəkişmə və birincinin bu münaqişədən qalib çıxması kimi təqdim olunur.

İbn əl-Əsir göstərir ki, Fityun bənu İsrailin, bənu Sələbə qolundan idi. O, əxlaqsız, azğın bir kişi idi. Yəhudilər arasında hökmranlıq edən Fityun belə bir adət qoymuşdur ki, ərə gedən hər bir qız zifaf gecəsi ilk öncə onun yanına gəlib yaxınlıq etməli, sonra ərinin yanına getməli idi.

Övs və Xəzrəc qəbilələri Yəsribə köçdükdən sonra bu qayda onlara da şamil edilir. Malik ibn Əclan adlı bir xəzrəclinin bacısının toyu olur. Gəlin öz qardaşına Fityuna təslim olmağın onun üçün nə qədər ağır və həqarətli bir iş olduğunu bildirir. Zifaf gecəsi Malik ibn Əclan qadın paltarını geyinib bacısını Fityunun hüzuruna apararaq qadınlara qarışır və Fityun gəlinin yanına daxil olarkən Malik paltarının altındakı xəncəri çıxarıb onu öldürür. Sonra o xəlvəti qaçıb Şama – Qəssani hökmdarının yanına gedir. Bu yerdə onun Qəssani hökmdarı Əbu Cəbilə Ubeyd bin Salim bin Malik bin Salimlə görüşdüyünü bildirən İbn əl-Əsir qeyd edir ki, ola bilsin ki, bu şəxs Qəssani hökmdarı deyil, onun nüfuzlu saray əyanlarından biri olub. Malik ibn Əclan bu şəxsə yəhudilərdən şikayət edir, Övs və Xəzrəc qəbilələrinin nə qədər ağır durumda olduğunu bildirir. Əbu Cəbilə əhd edir ki, onları yəhudilər üzərində hökmran etməyincə dünya nemətlərinə meyil etməyəcək. O öz adamlarını yığıb Yəsribə yollanır və Yəsrib yaxınlığında ordugah qurur, sonra tanış olmaq və xoş münasibət yaratmaq bəhanəsilə yəhudilərin bənu Nəzr, bənu Qureyzə və s. qəbilələrdən olan əyan-əşrəfini yanına çağırır. Hüzuruna yığılan yəhudilərə onun yanına ancaq bir-bir daxil olmağa izn verilir. Yəhudi əyanları daxil olduqca Əbu Cəbilənin əsgərləri onların bir-bir boynunu vururlar. Öz adlı-sanlı adamlarını itirən yəhudi qəbilələri məğlub olur və bundan sonra Yəsribdə Övs və Xəzrəc qəbilələri ağalığa edirlər. Onlar yəhudilərin xurma bağlarına və evlərinə belə şərikin çıxırlar” (6, 51-53).

Yəhudilərin Ərəbistan yarımadasında vəhdaniyyət ideyalarının yayılmasında böyük rol oynamışdır. Cahiliyyət dövründə bütperəst ərəblər müxtəlif allahlara tapınıb ibadət etsələr də, onlar vahid Ali İlahinin varlığını da qəbul edirdilər. Bütperəst ərəblərin dini təsəvvürlərində monoteist ideya və meyillərin oyandığı inkişaf etməsində Ərəbistanın ayrı-ayrı rayonlarına özünə yol açmış və müxtəlif qəbilələr arasında yayılmaqda olan yəhudi və xristian dinlərinin müəyyən təsiri olmuşdur (7, 31). Ərəbistan yarımadasında yəhudilik inkişaf tapsa da, bu ərazilərin yəhudiləri digər yəhudi icmaları ilə əlaqə saxlamamış, dini ayin və ibadətlərdə ümumi qaydalara, Musa peyğəmbərin əhklamlarına əməl etməmişlər. Onlar Tövrat və Təlmud qaydalarına laqeyd olmuşlar. Bununla belə, onların öz dinlərini tamamilə unutmasını da iddia etmək olmaz. Şövkü Dayf yəhudilərin mədrəsə adlandırdıqları xüsusi yerlərdə Tövrat, Midraş və Zəburu qədim ibri dilində oxuyub tədris etdiklərini bildirir (8, 98). Bu cür mədrəsələrdə yəhudilər həm də öz mühüm problemlərini müzakirə edirdilər (6, 57). Hər bir halda monoteist düşüncəli yəhudilərlə münasibətlər qurmaq, onların inancları ilə tanış olmaq cahiliyyət ərəbi üçün maraqlı olmuşdur. Bütperəstliyin böhran içində olması büt allahlarına səcdənin müqayisə ediləcək dərəcədə nisbi azadlığı bütperəst ərəblərin dini görüşlərinə qonşu ölkələrdən mono-

teist dini təlimlərin sirayət etməsi üçün münasib şərait yaradırdı. C.İsgəndərlinin göstərdiyi kimi, Bizans imperiyası, Sasani İrani və Həbəşistanla coğrafi yaxınlıq, həmçinin tarixi-siyasi və ticarət əlaqələri ona gətirib çıxarı ki, xarici aləmlə təmasda olub, onun təsirini öz üzərində hiss edən bütperəst ərəblərin mənəvi-dini həyatı qonşu xalqların mədəniyyətindən və dini təlimlərindən faydalanıb zənginləşir. Bu zənginləşmənin təbii nəticəsi idi ki, bütperəst ərəblərin dini mühitinə yəhudi və xristian dinlərinin müxtəlif məzhəb və təlimləri sirayət etməyə başlayır. Xristianlığın, yəhudiliyin və habelə zərdüştlüyün yayılması ərazi cəhətdən məhdud xarakter daşıyırdı. Ərəbistanın mərkəzi rayonlarına gəldikdə isə, onların əhalisi qapalı həyat tərzini keçirdiyindən həmin dinlərin təsir dairəsindən, demək olar, kənarda qalmışdır.

Xristianlıqla müqayisədə yəhudi dini daha qədim olduğuna baxmayaraq ərəblər arasında o qədər də geniş vüsət tapa bilməmişdi. Onun təsir dairəsi əsasən Hicazın əkinçilik rayonlarını (Təymə, Xeybər, Yəsrib, Fədək) və Yəmən bölgəsini əhatə edirdi. Yəməndə yəhudi dininə kinən, haris bin kəəb və himyar qəbilələrinin bir qismi etiqad edirdi. Müəyyən dövrdə isə o, Yəməndə hətta dövlət dini elan edilmişdi (7, 32).

Cavad Əli göstərir ki, yəhudilərin Yəmənə gəlib çıxmasının tarixi çox qədimlərə gedib çıxır. O, Süleyman peyğəmbərlə Səba mülkəsi Bilqeysin rəvayətinə istinadən Yəhudi dövlətinin Yəmənə olan marağının tarixini e.ə. X əsrə aid edir. Çox güman ki, bu əlaqələr həm dəniz, həm də karvan ticarəti ilə reallaşmışdır. Əvvəl sırf iqtisadi və ticari xarakter daşıyan bu əlaqələr sonradan Babil hökmdarı, Buxtnəssərin hücumu və yəhudilərin Babil əsirliyinə düşməsindən sonra köç xarakteri daşmışdır (6, 53; 5, 538).

Qeyd etdiyimiz kimi, Cənubi Ərəbistanda yəhudilik Himyər dövlətinin rəsmi dini-ideologiyası olmuşdur. Amma yarımadaanın digər ərazilərində olduğu kimi, Yəməndə də dini mənərə rəngarəng idi. Burada bütperəstlik, xristianlıq, zərdüştlük də yayılmışdır. Qurani-Kərimin Buruc surəsinin 4-9 ayələrində əks olunmuş Əshabuxdud (Xəndək Sahibləri) rəvayəti bu rəngarəngliyi əks etdirir.

[Nəcərandə İsayə iman gətirmiş kimsələri yandırıp külə döndərən] xəndək sahibləri lənətə düşər oldular [qətl edildilər].

O xəndəklər ki çırpı ilə alovlandırılmışdı.

O zaman onlar xəndəklərin kənarında oturub,

[Öz əsgərlərinin] möminlərin başlarına gətirdikləri müsibətlərə tamaşa edirdilər.

Onlar möminlərdən yalnız yenilməz qüvvət sahibi, hər cür şükrə, tərifi layiq olan Allaha iman gətirdiklərinə görə intiqam alırdılar.

O Allah ki göylərin və yerin ixtiyarı Onun əlindədir. Allah hər şeyə şahiddir.

Burada Nəcərandə məskunlaşmış xristianların yəhudi məzhəbli Himyər hökmdarı

tərəfindən 525-ci ildə xəndəyə doldurulub yandırılmasından söhbət gedir. Bu hadisədən sonra xristianların havadan olan Bizans imperatorunun təhriki ilə Həbəş hökmdarı Yəmənə qoşun çıxarıb Himyər dövlətinin varlığına son qoymuşdur.

Yəməndə yəhudi dini, gəlmə yəhudi icmasının dini kimi meydana gəlmişdir. Həm yəhudilik, həm də xristianlıq oraya tacirlər və ticarət vasitəsilə yol açmışdı. Çox güman ki, Cənubi Ərəbistanda Nəcran hər iki dinin yayılması üçün əsas mərkəz olmuşdu (6, 125).

Qeyd etdiyimiz kimi, yəhudilərlə xristianların Yəməndə baş verən siyasi hadisələrdə iştirakı xüsusilə VI əsrdə özünü bariz şəkildə göstərir. İslamın yaranması ərəfəsində hər iki dini toplum kritik durumda idi. Ölkə qonşu xristian Həbəşistanın təcavüzünə məruz qalmışdı. Xarici təcavüzü dəf etmək üçün Yəməndə Həbəşistan əleyhinə güclü müqavimət hərəkatı yaranır. Bu hərəkata isə yəhudi dinini qəbul etmiş Yusif Əsar (Zu Nüvas) başçılıq edirdi. Mahiyyətə bu hərəkat təkcə işğalçılara qarşı deyil, eyni zamanda xristian Həbəşistanına rəğbət bəsləyib meyil göstərən Nəcran monofizitlərinə qarşı da yönəlmişdi. Düşmən qüvvələrə qarşı mübarizə Yusif Əsar tərəfindən yəhudilik ideoloji bayrağı altında aparılırdı. Odur ki, Yusif Əsar hakimiyyət başına gəldikdən sonra yəhudi dini müəyyən müddət Yəmən dövlət dininə çevrilir. Lakin Yusifin sonrakı siyasi süqutu öz növbəsində yəhudiliyin ideoloji cəhətdən Yəmən zəminində tam məğlubiyətinə gətirib çıxarır. Bundan sonra ölkədə xristianlıq dirçəlir və onun nüfuzu, demək olar, İslamın qələbəsinə kimi orada davam edir (7, 38-39).

Tədqiqatçılar Ərəbistan yarımadasında yəhudiliyin yayılmasından bəhs edərkən diqqəti həm də yəhudiliyi qəbul etmiş ərəblərə yönəldirdilər. Məsələn, O.Q.Bolşakov yazırdı ki, Hicaz və Nəcəddə bir çox vadilərdə yəhudilər yaşayırdılar. Amma onların yəhudimi, yoxsa yəhudiliyi qəbul etmiş ərəbmi olması mübahisəli məsələdir (9, 41). Ərəbistan yarımadasında yəhudiliyi qəbul etmiş ərəblər barədə A.Qasımova yazır:

İslamaqədərki ərəb cəmiyyətində yəhudiliyə tapınanların böyük əksəriyyəti müxtəlif dövrlərdə yarımadağa mühacirət etmiş yəhudilər idi. Bununla belə, ərəblər arasında da yəhudiliyə tapınanlar var idi. Yəhudilik nə qədər qapalı, bir xalqa məxsus din olsa da, hər halda onlar ərəbləri bu dinə cəlb etməyə maraqlı olmuşlar. Çünki onlar ərəblərə yad bir xalq kimi deyil, ulu babaları İbrahimin nəslindən olan qohum tayfa kimi baxırdılar.

Təlmudda bir neçə ərəbin yəhudi din xadimlərinin yanına gəlib yəhudiliyi qəbul etməsinə işarə edilir. Yəhudi tarixçilərindən İosifos Flavius yəhudiliyin ərəblər içərisində yayılmasını, bəzi ərəb hökmdarlarının bu dini qəbul etməsini bildirir. Digər tarixçi Sonzomenos göstərir ki, yəhudilər İbrahim peyğəmbərin oğlu İsmayılın

nəslindən olan ərəblərə qohumluq münasibəti bəsləyir, bu barədə ərəblərlə söhbət edib onları öz babaları İbrahimin dininə tapınmağa, yəhudiliyə dəvət edirdilər.

Bununla belə, müsəlman mənbələrində İbrahimin yəhudi deyil, hənif olması israrla qeyd edilir:

Qurani-Kərimin əl-Bəqərə surəsinin 256-cı ayəsinin Orta əsr müfəssirləri tərəfindən şərhində ərəblərin yəhudiliyi qəbul etməsi ilə bağlı maraqlı məlumatla üzləşirik. Həmin ayədə deyilir:

“Dində məcburiyyət yoxdur. Artıq hidayət yolu azgınlıqdan ayırd edildi”(Əl-Bəqərə, 2/256).

Rəvayətə görə, bir qadının dünyaya gətirdiyi oğlan uşaqları vəfat edirmiş. Bir dəfə hamilə olarkən o əhd edir ki, əgər oğlu olarsa və uşaq sağ qalarsa onu yəhudi edəcək. Oğlan uşağı doğulur və sağ qalır. Qadın əhdinə əməl edir. Sonra İslam zühur edir və yəhudilərlə müsəlmanlar arasındakı iğtişaş Bənu Nəzir qəbiləsinin Yəsribdən çıxarılması ilə nəticələnir. Bu zaman yəhudi nadırlılar içərisində bu qadının və digər ənsarların yəhudiliyə tapınmış övladları da var idi. Ənsarlar övladlarına təzyiqləndirib onları zorla müsəlman etmək istəyirlər. Bunun müqabilində yuxarıdakı ayə nazil olur.

İbn Hişamın “Sirə” və İbn Sədin “Təbəqat” əsərlərində göstərilir ki, yəhudilər “mədrəsə” adlandırdıqları xüsusi yerlərdə Tövrat, Midraş, Təlmud və Zəburu qədim ibri dilində oxuyurdular. Lakin onların gündəlik danışdığı dili ərəb dili idi (6, 54-56).

Yəhudilərin nəzərində İbrahimin kənişi Həcərin oğlu İsmayılın nəslindən olan ərəblərin statusu Saranın oğlu İshaqın nəslindən olan yəhudilərə bərabər tutula bilməzdi. Bununla belə yəhudilər tarix boyu İran və Bizans imperiyalarının əsarəti altında olduğundan bu imperiyaların varlığına son qoymuş ərəblərə xilaskar kimi baxmışlar. Bu barədə Simon bar Yoqayın adına çıxılan Midraşda deyilir:

“O, İsmayılın hakimiyyətinin gəldiyini gördükdə dedi: “Bu nədir. Vaxtilə Edam başımıza oyunlar açdı. İndi də İsmayıl nəslimi başlayır?” Bu zaman ilahi gücə sahib Metatron dedi: “Qorxma, oğlum! Tanrı ona görə İsmayıl oğullarını hakimiyyətə gətirir ki, səni qorusunlar. Tanrı öz iradəsi ilə onlara peyğəmbər bəxş etmişdir. Onlar böyük ərazilər fəth edəcəklər” (10).

Ərəb-yəhudi tarixi-mədəni əlaqələrini öyrənmək üçün ən mühüm mərhələ ilkin İslam dövrüdür. Tarixi mənbələr İslam dininin yaranmış olduğu Məkkə şəhərində yəhudi icmasının olub olmaması barədə heç bir məlumat vermir. Amma, bir az öncə qeyd etdiyimiz kimi, Mədinədə güclü yəhudi icması var idi. İslamda, xüsusilə İslamın müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərimdə müsəlman-yəhudi münasibətləri barədə hökmlər məhz Mədinənin yəhudi icması ilə qarşılıqlı əlaqələr əsasında formalaş-

mışdır. Bu münasibətlər ziddiyyətli olduğu kimi Qurani-Kərimdə yəhudilərə münasibət də ziddiyyətlidir. Bəzi ayələrdə Məhəmməd peyğəmbərə (s.a.s.) bəzi mühüm məsələləri yəhudilərdən öyrənmək tövsiyə olunur:

[Ya Peyğəmbərim!] Əgər sənə nazil etdiyimizə şübhə edirsənsə, [bu haqda] səndən əvvəl kitab [Tövrət] oxuyanlardan [Abdullah ibn Salam kimi kitab əhlindən] soruş. Haqq sənə, sözsüz ki, Rəbbindən gəlmişdir. Şübhə edənlərdən olma! (Yunus, 94)

Qurani-Kərimdə deyilir ki, müsəlmanlar kimi imanı möhkəm yəhudilər və xristianlar da qiyamət günü nicat tapacaqlar:

İman gətirənlərdən, musəvi [yəhudi], isəvi [xristian] və sabiilərdən Allaha, axirət gününə [sədaqətlə] inananların və yaxşı iş görənlərin mükafatları Rəbbinin yanındadır. [Qiyamətdə] onların heç bir qorxusu yoxdur və onlar qəmgin olmazlar (Bəqərə, 62).

Amma Quran Məhəmmədi (s.a.s.) peyğəmbər olaraq qəbul etmək istəməyən yəhudiləri pisləməyi də unutmur. Quranda məhz bu səbəbdən yəhudilər bəzən inadkar, tərs, üsyançı qövmlər kimi təsvir olunur:

Yadınıza salın o vaxtı ki, biz sizdən əhd alıb, Tur dağına üzərinizə qaldırmış və: “Sizə verdiyimiz Tövrətdən möhkəm yapışın, [oradakı hökmləri] eşidin!” – demişdik. Onlar [sizin ata-babalarınız] isə: “Eşitdik və [o hökmlərə] qarşı çıxdıq [əməl etmədik]” dedilər. Çünki küfrləri üzündən buzovun məhəbbəti qəlblərini bürümüşdü. [Ya Məhəmməd!] Onlara de: “Əgər iman gətirmisinizsə, imanınızın sizə belə əmr etməsi necə də pisdir!” (Bəqərə, 93)

[Ey möminlər!] Nə əhli-kitabdan olan kafirlər, nə də müşriklər sizə Rəbbiniz tərəfindən heç bir xeyir göndərilməsini istəməzlər. Halbuki Allah öz mərhəmətini istədiyi şəxsə məxsus edər [bəxş edər]. Allahın hər şeyə qadir olduğunu bilmirsinizmi?! (Bəqərə, 105)

Tövrətə əməl etməyə mükəlləf olduqdan sonra ona əməl etməyənlər [Tövrətə iman gətirdikdən, onu oxuyub öyrəndikdən sonra hökmlərini lazımınca yerinə yetirməyənlər] belində çoxlu kitab daşıyan [lakin onların içində nə yazıldığını bilməyən, onlardan faydalanmağı bacarmayan] ulağa bənzərlər. [Məhəmməd əleyhissəlamın həqiqi peyğəmbər olmasına dair] Allahın ayələrini yalan sayanlar barədə çəkilən məsəl necə də pisdir! Allah zalim [kafir] qövmü doğru yola yönəltməz! (Cumua, 5)

Onların düz yoldan sapındığı, bağladıkları əhd pozduqları bildirilir.

[Yəhudilər] hər dəfə əhd bağladıkları zaman onların bir qismi onu pozmadımı?! Onların, bəlkə də, əksəriyyəti [Tövrətə] inanmır (Bəqərə, 100).

Bəzən yəhudilər kobud, bəzən tamahkar, paxıl, sələmçiliklə məşğul olan, zalım, yekəxana, hiyləgər, yalançı, imansız qövm kimi təsvir olunur.

Yadınıza salın o vaxtı ki, biz sizdən əhd alıb, Tur dağını üzərinizə qaldırmış və: “Sizə verdiyimiz Tövratdan möhkəm yapışın, [oradakı hökmləri] eşidin!” – demişdik. Onlar [sizin ata-babalarınız] isə: “Eşitdik və [o hökmlərə] qarşı çıxdıq [əməl etmədik!]” dedilər. Çünki küfləri üzündən buzovun məhəbbəti qəlblərini bürümüşdü. [Ya Məhəmməd!] Onlara de: “Əgər iman gətirmisinizsə, imanınızın sizə belə əmr etməsi necə də pisdir!” (Bəqərə, 93)

[Ey möminlər!] Kitab əhlindən bir çoxu həqiqət onlara bəlli olduqdan sonra belə, təbiətlərindəki həsəd [paxıllıq] ucundan sizi, iman gətirmiş olduğunuz halda, yenidən küfrə sövq etmək istərlər. Allahın əmri gəlincəyə qədər [hələlik] həmin şəxsləri əfv edin və onları qınamayın [önlərdən üz çevirməyin]. Şübhəsiz ki, Allah hər şeyə qadirdir! (Bəqərə, 109)

[Ya Məhəmməd] Sən yəhudi və xaçpərəstlərin millətlərinə [dinlərinə] tabe olmayınca onlar səndən qətiyyən razı qalmayacaqlar. Onlara de: “Düzgün yol yalnız Allahın göstərdiyi yoldur!” Əgər sənə gələn elmdən [vəhydən] sonra onların istəyinə uysan, o zaman səni Allahdan [Allahın əzabından] qoruyacaq nə bir dost, nə də bir köməkçi tapılar (Bəqərə, 120).

Kitab əhlindən kafir olanları [Mədinə ətrafında yaşayıb Məhəmməd əleyhissələmin peyğəmbərliyini inkar edən Bəni Nəzr qəbiləsini] ilk dəfə [bir yerə] toplayıb öz yurdundan çıxardan [Şama sürgün edən] Odur. [Ey möminlər!] Siz onların [öz yurdundan] çıxacaqlarını güman etmirdiniz. Onlar isə öz qalalarının onları Allahın əzabından qoruyacağını zənn edirdilər. Amma Allahın əzabı onlara gözləmədikləri yerdən gəlib ürəklərinə qorxu saldı. Belə ki, onlar evlərini həm öz əlləri, həm də möminlərin əlləri ilə uçurdub dağıdırdılar. Ey bəsirət sahibləri! [Bəni Nəzr qəbiləsinin başına gələnlərdən] ibrət alın! (Həşr, 2)

Əgər Allah onlara [yurdlarından çıxarıldıb] sürgün olunmağı hökm etməsəydi, onları dünyada mütləq [başqa bir] əzaba düçar edərdi. Axirətdə isə onları cəhənnəm əzabı gözləyir (Həşr, 3).

Bu onların Allaha və Onun Peyğəmbərinə asi olmalarına görədir. Kim Allaha asi olsa [bilsin ki] Allahın cəzası çox şiddətlidir! (Həşr, 4)

Qurani-Kərimdə yəhudilər öz müqəddəs kitablarını təhrif etməkdə suçlanır:

Vay o şəxslərin halına ki, öz əlləri ilə [istədikləri kimi] kitab [Tövrat] yazıb, sonra [onun müqabilində] bir az pul almaqdan ötrü: “Bu Allah tərəfindəndir!” – deyirlər. Öz əlləri ilə [təhrif olunmuş] kitab yazdıqlarına görə vay onların halına! Qazandıqları şey üçün vay onların halına! (Bəqərə, 79)

[Ey müsəlmanlar!] Kitab əhlindən bir zümrə də vardır ki, siz onların oxuduqlarını Tövratdan hesab edəsiniz, deyə kitab oxuyan zaman dillərini [qəsdən] o tərəf-bu

tərəfə əyirlər [bükürlər]. Halbuki, onların bu oxuduqları Kitabdan [Tövratdan] deyildir. Onlar isə: “Bunlar Allah tərəfindəndir”, – deyirlər. Bunlar heç də Allah tərəfindən deyildir (Ali İmran, 78).

Yəhudilərin bir qismi [Tövratdakı] sözlərin yerini dəyişib təhrif edir və dillərini əyərək dinə [İslama] tənə vurmaq məqsədilə [sənə qarşı]: “Eşitdik və qəbul etmədik; eşit, eşitməz olasan [kar olasan] və raina”, – deyirlər. Əgər onlar: “Eşitdik və itaət etdik; eşit və bizə tərəf bax!”, – desəydilər, əlbəttə, onlar üçün daha xeyirli və daha doğru olardı. Lakin Allah onları öz küfləri ucundan lənətə düşür etmişdi. Onların yalnız az bir hissəsi iman gətirmişdir (Nisa, 46).

Sonra əhdlərini pozduqları üçün onları lənətlədik və ürəklərini sərtləşdirdik. Onlar sözlərin [Tövratda peyğəmbərin vəsfinə dair kəlmələrin və bəzi başqa ayələrin] yerlərini dəyişib təhrif edir və xəbərdar edildikləri şeylərin bir hissəsini [Məhəmməd peyğəmbərə iman gətirməyi] unudurlar. Onların az bir qismi müstəsna olmaqla, sən onlardan həmişə xəyanət görəcəksən. Bununla belə, onları bağışla, günahlarından keç. Şübhəsiz ki, Allah yaxşılıq edənləri sevər! (Maidə, 13)

[Ya Məhəmməd!] Ürəklərinde inanmadıqları halda, dildə [ağızları ilə]: “inandıq”, -deyənlərin [münafıqlərin], yəhudilərdən yalana qulaq asanların, sənin hüzuruna gəlməyən başqa bir camaata qulaq asanların [onlara casusluq edənlərin] küfr içində dolaşanları səni kədərləndirməsin. Onlar [Tövratdakı] sözlərin yerlərini sonradan dəyişib təhrif edir və deyirlər: “Əgər sizə bu [təhrif olunmuş dini hökm] verilsə, onu qəbul edin. Əgər verilməsə, ondan qaçın”. Allahın fitnəyə [azğınlığa] düşməsinə istədiyi şəxs üçün Allaha qarşı sənin əlindən heç bir şey gəlməz. Onlar elə kəslərdir ki, Allah onların ürəklərini təmizləmək istəməmişdir. Onları dünyada rüsvayçılıq, axirətdə isə böyük [dəhşətli] bir əzab gözləyir! (Maidə, 41)

Gördüyümüz kimi, bu ayələrin bəzilərinə yəhudilərə “ey kitab əhli!” deyə müraciət edilir. Bununla bu ayələrin yalnız yəhudilərə deyil, həm də xristianlara aid olması anlaşılır. Amma ilkin İslam dövründə Mədinədə mövcud ola biləcək xristian icması barədə məlumatlar olmadığından müfəssirlər burada xristianların deyil, məhz yəhudilərin nəzərdə tutulduğunu bildirir. Quranda yəhudilərin hamısının eyni olmaması da dönə-dönə qeyd edilir, yəhudilər arasında mömin, Allaha ibadətdən usanmayan, Qiyamət gününə inanan, yaxşı işlər barədə göstəriş verib (əl-əmr bil-məruf) pis işlərdən çəkinənlər (nəhyu anil-munkər) olması da bildirilir. Onlar əməli saleh yəhudilərdirlər ki, yaxşı işlər görməkdə bir-birləri ilə yarışarlar. Onların yaxşı əməlləri heç bir vaxt inkar edilə bilməz. Çünki, Allah mömin bəndələrini tanıyır. Qurani-Kərimdə yəhudilər arasında həm yolunu azanların, həm də iman gətirənlərin olması bildirilir.

Onların hamısı eyni deyil. Kitab əhli içərisində düzgün, sabitqədəm bir camaat vardır ki, onlar gecə vaxtları səcdə edərək Allahın ayələrini oxuyurlar (Ali İmran, 113).

Onlar Allaha, axirət gününə inanır, [insanlara] yaxşı işlər görməyi əmr edir, [onları] pis əməllərdən çəkindirir və xeyirli işlər görməyi tələsirlər. Onlar əməlisaleh şəxslərdəndirlər (Ali İmran, 114).

Onların yaxşılıq naminə etdikləri işlərdən heç biri inkar edilməz [mükafatsız qalmaz]. Şübhəsiz ki, Allah mütəqqi olanları tanıyır (Ali İmran, 115).

Həqiqətən, kitab əhli içərisində elələri də vardır ki, onlar haqqa [Allaha] boyun əyərək Allaha, sizə və özlərinə nazil olanlara [Qurana, Tövrata və İncilə] inanır, Allahın ayələrini ucuz qiymətə satmırlar. Onların Rəbbi yanında mükafatları vardır. Doğrudan da, Allah tezliklə haqq-hesab çəkəndir (Ali İmran, 199).

Onlardan [yəhudilərdən] kimisi ona [İbrahimə, yaxud Məhəmmədə və ya ilahi kitabə] iman gətirdi, kimisi də ondan üz döndərdi. [Üz döndərənlərə] Cəhənnəmin alovlanmış odu kifayət edər! (Nisa, 55)

Lakin onlar verdikləri əhdi pozduqları, Allahın ayələrini inkar etdikləri, peyğəmbərləri haqsız yerə öldürdükləri və: “Ürəklərimiz pərdəlidir!” – dedikləri ucundan Allahın lənətlərinə düşər oldular. Bəli, öz küfrləri üzündən Allah onların ürəklərinə möhür vurmuşdur [kilidləmişdir]. Buna görə də, onların yalnız az bir hissəsi iman gətirər (Nisa, 155).

Qurani-Kərimdə yəhudilər əleyhinə olan ayələri heç də İslamın başqa dinlərə qarşı dözümsüzlüyü kimi qələmə vermək olmaz. Tarix boyu bəşər cəmiyyətində yeni yaranan dinlər köhnə dinlərlə mübarizə aparmışlar. Vaxtı ilə yəhudilik də Yaxın Şərqdə mövcud olan inanclara qarşı dözümsüz olmuşdur. Eləcə də xristianların dini kitablarında yəhudilik əleyhinə fikirlər var. Ona görə də, Quranda yəhudilər əleyhinə olan ayələrə məhz bu prinsipdən yanaşmaq lazımdır.

Digər tərəfdən, köhnə dinlərin özündə də yeni yaranan konfessiyalara mənfi münasibət olması danılmaz faktdır. Yəhudilərin xristian icmasına qarşı cəza tədbirlərini, onların İsa peyğəmbərin edamına nail olmalarını xatırlamaq yerinə düşər. Eynilə, İslam yaranarkən yəhudi icması yeni dinə qarşı sərt mövqe nümayiş etdirmişdir. Çünki İslam ümmətinin yaranması illər boyu Övs və Xəzrəc qəbilələri arasındakı düşmənçilikdən faydalanan yəhudilərin mənafeyinə uyğun deyildi. Ona görə də Mədinə yəhudiləri İslamı, onun peyğəmbərlərini gözdən salmaq istəyirdilər.

Ey iman gətirənlər! Sizdən əvvəl kitab verilmiş olanları dininizi oyun-oyuncaq hesab edənləri və kafirləri özünüzdə dost tutmayın. Əgər möminsinizsə, Allahdán qorxun! (Maidə, 57)

Siz [bir-birinizi] namaza çağırduğunuz zaman onlar onu oyun-oyuncaq sayırlar. Bu, onların anlamaz bir tayfa olmalarındandır. (Maidə, 58)

[Ya Məhəmməd!] De ki: “Bizdən xoşunuz gəlməməyiniz yalnız bizim Allaha, bizə, nazil edilənə və bizdən daha əvvəl nazil edilənlərə inanmağımıza və sizin əksəriyyətinizin fasiq olmasını görədir?” (Maidə, 59)

Yəhudilərin müsəlman cəmiyyətindəki yaşayış qaydaları da, digər kitab əhli kimi Quranda müəyyənləşmişdir:

Kitab əhlindən Allaha və qiyamət gününə iman gətirməyən, Allahın və Peyğəmbərinin haram buyurduqlarını haram bilməyən və haqq dini [İslamı] qəbul etməyənlərlə zəlil vəziyyətə düşüb öz əlləriylə cizyə verincəyə qədər vuruşun (Tövbə, 29).

Beləliklə, digər kitab əhli kimi yəhudilər də İslamı tanıyır, itaət rəmzi olaraq cizyə ödəyir, bunun müqabilində İslam dövləti də onları qoruyurdu. Buna görə də onlar “Əhluz-Zimmə (Himayə altında olanlar) adlanırdılar.

Xəlifə Ömər in dövründə əhluz-zimmə öz xüsusi geyimi ilə seçilirdi. Onlara silah gəzdirməyə, müsəlmanların evindən hündür ev tikdirməyə, yüksək mənəb tutmağa icazə verilmirdi. Amma bu qaydalara həmişə riayət edilmirdi. Tarix boyu İslam cəmiyyətində mənəb sahibi olan nüfuzlu xristian və yəhudilər olmuşdur.

Yəhudilər İslam dininin onlar üçün yaratdığı qanun-qaydalara tez alışdırdılar. Onların əhlu-zimmə kimi verdikləri vergi (cizyə) heç də əvvəlki ağalarına – Bizans və İran imperatorluqlarına verdikləri vergidən ağır deyildi. Yəhudilər tez bir zamanda İslam imperiyasının qanun-qaydalarına alışıb və özlərinin iqtisadi bacarıqlarını bir daha nümayiş etdirə bildilər. Yəhudilərin İslam imperiyasına psixoloji hazırlığı və İslama mənəvi tolerantlıqla yanaşması xristian və zərdüştələrə nisbətən daha uğurlu idi. Çünki həm xristianlıq, həm də zərdüştlük İslamdan əvvəl hakim ideologiya idi və bu səbəbdən də, bu dinlərin nümayəndələri alçalıb əhlu-zimmə olmalarını daha ağırlı qəbul edirdilər. Yəhudilər isə əvvəllərdə əsarət altında olduğundan bir ağanın başqası ilə, bir verginin başqası ilə əvəzlənməsi onlar üçün o qədər də böyük fəlakət deyildi. Bununla belə, vergilərdən yaxa qurtarmaq və cəmiyyətdə layiqli mövqə tutmaq üçün xristianlar və zərdüştilər kimi yəhudilər içərisində də İslama tapınanlar çox idi. Bu yəhudilər məvali sayılırdılar. Bəzi hüquqlarla yanaşı onların da bir sıra məhdudiyyətləri var idi. Məvalilər qənimət bölgüsündən çox da faydalana bilmirdilər. Bununla belə, onlar sərbəst yaşayıb istədikləri kimi fəaliyyət göstərirdilər. Xüsusilə ərəb təəssübkeşi olan Əməvilərin süqutundan sonra digər xalqlar kimi yəhudilər də xilafət həyatında mühüm rol oynamağa başladılar (11, 27-29).

Abbasilər xilafətinin yaranması yəhudi icmasının həyatında yeni, mühüm mərhələnin başlaması ilə nəticələndi. Yəhudi ruhaniləri daha sərbəst fəaliyyət göstərirdi, onlara hörmətlə yanaşılırdı. Xilafətdə yəhudi akademiyaları (mədrəsələri) yaranır, yəhudi dini kitabları öyrənilirdi. Fələstin və İraqda yəhudi elmləri güclənirdi. Abbasilər Əməvilərdən fərqli olaraq, yəhudilərə ölkə daxilində tam sərbəst hərəkət etməyə

icazə verdilər (11, 33-34). Bu ticarətə meyilli yəhudi diasporasının çiçəklənməsi üçün mühüm şərt oldu. Ölkənin iqtisadiyyatında və maliyyə sistemində yəhudilərin rolu gücləndi. Ayrı-ayrı sənət və ixtisas sahələrində yəhudi mütəxəssislərə üstünlük verilirdi. F.E.Petersin fikrincə, Bağdadın orta əsrlərdəki rolu, ellin dövründə İskəndəriyyənin roluna çox bənzəyirdi. Qızgın mədəni həyata malik kosmopolitan Bağdadda bütün xalqlar kimi yəhudilər də özlərini sərbəst hiss edirdilər (12, 143). Belə bir şəraitdə cizyə ödəmək əhli-kitabın əsas öhdəliyi idi və dövləti də elə bu verginin vaxtılı vaxtında ödənilməsi maraqlandırır. Qalan məsələlərdə yəhudilər sərbəst idilər.

Ərəb-İspan mədəniyyətinin intibah dövrü olan X-XII əsrlər yəhudi mədəniyyətinin də çiçəklənməsi ilə müşahidə olundu. Bu dövrdə yəhudi mədəniyyətinin Bağdaddan kənarda mərkəzləri yaranmağa başlayır. İspaniya ilə yanaşı bu mərkəzlərdən Misir və Məğrib də mühüm yer tuturdu. Belə ki, Şimali Afrikada hakimiyyəti ələ keçirmiş fatimilər yəhudilərə qarşı hədsiz tolerantlıq göstərirdilər. Fatimi xəlifəsi əl-Müizzin sarayında bəzi yəhudilər yüksək vəzifə tuturdular. Onlar arasında İslamı qəbul etmiş Yaqub ibn Killisi xüsusi qeyd etmək lazımdır (11, 43). Xüsusilə Qayravanda yəhudi mədəniyyəti inkişaf edirdi. Burada yaşayan yəhudi filosofu və həkimi İshaq İsrail (950-də v.e.) bir çox əsərlərini ərəbcə yazmışdır. İlahiyyat sahəsində Yaqub ibn Nissin (1062-də v.e.) məşhur idi. Qayravanla yanaşı yəhudi mədəniyyəti Misirin paytaxt Fustatda da çiçəklənirdi. Misirdə nəzərə çarpacaq dərəcədə güclü yəhudi diasporası var idi. Onlar ölkənin 90-a yaxın yaşayış məntəqəsində (şəhər, kənd, qəsəbə və s.) məskunlaşmışlar. 1065-ci ildə ölkədə bütün yəhudilərin başında dayanan Rəisul-yəhud mənəbəi təyin edildi. Fatimi sarayının həkimləri də illər boyu yəhudilər olmuşlar. Eləcə də Fatimilərdən sonra hakimiyyətə gəlmiş Əyyubilər (1171-1250) sarayında da bəzi mənəbləri yəhudilər tutmuşdular (11, 49-50).

Bunlar arasında Fatimilər dövründə böyük nüfuz sahibi olmuş Əbu Səd İbrahim əl-Tustarini xüsusi qeyd etmək lazımdır. O özünün sədaqətli sudanlı kəvizini Fatimilərin hərəmxanasına satmış, sonra bu kəviz xəlifə anası – azyaşlı Müstənsirin anası və qəyyumu olmuş və bununla da Əbu Səd ölkənin faktik sahiblərindən birinə çevrilmişdi. Hətta vəzirləri də Əbu Səd təyin edirdi. Nəticədə xalq arasında anti-yəhudi əhval-ruhiyyəsi yaranmış, Əbu Sədi həcv edən şeirlər belə yazılmışdı (11, 51).

Bütün bunlar ona dəlalət edir ki, İspaniyada öz çiçəklənmə dövrünü yaşamış yəhudi mədəniyyəti bundan əvvəl digər ərəb əyalətlərində bir hazırlıq mərhələsi keçmiş, gələcək inkişafın ilk rüşeymləri məhz İslam imperiyasının şərq əyalətlərində yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Margoliouth D.S., M.A., D.Litt, The Relations between Arabs and Israelites prior to the Rise of İslam, London, British Academy, 1924.
2. Əbül-Fərəc əl-İsfəhani Kitəbül-əğani, 22 cild, Beyrut, 1995.
3. A History of the jews by Abram Leon Sacher. New York. 1968.
4. Mustafa Abdullətif Cəyavuk. Əl-Hayət vəl-maut fiş-şiril-cəhiliyyi. Bağdad, 1977.
5. Cavad Əli. Tərixul-arab qabləl-isləm. VI cild. Bağdad. 1993.
6. Qasımova A. Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu. Bakı, 2007.
7. Cabir İsgəndərli. Cahiliyyət dövrünün bütərəst ərəbləri və monoteizm. Bakı.
8. Şövqü Dayf, Tərixül-ədəbil-arabiyyi, əl-Asrul-Cəhiliyyu, Qahirə, 1965.
9. Şövqü Dayf, Tərixül-ədəbil-arabiyyi, əl-Asrul-Cəhiliyyu, Qahirə, 1965.
10. Cellinek: Beit Ha-Midraş 3:78 bax: www.usc.edu/schools
11. Norman A. Stillman. The Jews of Arab Lands. A history and source book, Philadelphia. 1979.
12. Peters F.E. Allah's Common Faith, New York, 1973.

XÜLASƏ

Bu yazı Andalus (X əsr) dövründə yəhudi-ərəb mədəniyyəti haqqındadır. Məqalədə yəhudilərin müxtəif ölkələrə, xüsusilə Ərəbistan yarımadasında yayılması və onların həyat tərzini və ədəbi fəaliyyətləri əks etdirir.

РЕЗЮМЕ

В этой статье говорится об арабо-еврейской культуре Андалузского периода до X века.

В статье нашла отражение изгнание евреев в различные страны после разрушения Иерусалимского Храма со стороны римлян, особенно проживание на Аравийской полуострове и их литературное развитие совместно с арабской культурой.

SUMMARY

This article is about the jewish-arab historical relation before the period of Andalusia (X century). The article reflects the expulsion of jewish to the different countries, specially to Arabian peninsula and their lifestyle and literary activity after the destroy of the Temple by the Romans.

Çapa tövsiyə etdi: dos. K.Ə.Məmmədova